

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ БІЗНЕСУ І ПРАВА
КАФЕДРА НАЦІОНАЛЬНОГО, МІЖНАРОДНОГО ПРАВА
ТА
ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

**ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
НЕПОВНОЛІТНІХ ТА ПОКАРАННЯ ЗА НИХ У ПРОЦЕСІ:
РЕЗУЛЬТАТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ НАЦІОНАЛЬНОЇ СТРАТЕГІЇ
РЕФОРМУВАННЯ ЮСТИЦІЇ ЩОДО ДІТЕЙ**

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

Виконав: здобувач ІV курсу 10-482 групи
Спеціальності: 081 Право
Освітньо-професійної програми «Право»
Краєвой Роман Ігорович

Керівник: к.і.н., доц. Капарулін Ю.В.

Рецензент: д.ю.н. Спіцина Г.О.

ЗМІСТ

ВСТУП	1
РОЗДІЛ 1. СПЕЦИФІЧНІ РИСИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ В УКРАЇНІ.....	7
1.1. Неповнолітня особа як суб'єкт кримінального правопорушення....	7
1.2. Види покарань, що можуть бути застосовані до неповнолітніх та їхні особливості	11
1.3. Звільнення від кримінальної відповідальності та кримінального покарання	14
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІМ В УКРАЇНІ І РЕЗУЛЬТАТИ ВІДБУТТЯ ПОКАРАННЯ	19
2.1. Виправлення засуджених: система соціально-правових заходів ...	19
2.2. Ресоціалізація засуджених	24
2.3. Рецидив серед неповнолітніх, що відбули покарання	28
РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ЮСТИЦІЇ В УКРАЇНІ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ	32
3.1. Характеристика положень Національної стратегії реформування системи юстиції в Україні.....	32
3.2. Захист прав неповнолітніх в процесі реформування юстиції в Україні.....	36
ВИСНОВКИ	40
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	47

ВСТУП

Актуальність теми. Дослідження теми «Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх та покарання за них у процесі: результати та перспективи» є актуальним та архіважливим, оскільки злочинність серед неповнолітніх носить екзистенційну загрозу для України. Крім цього, суспільство та технології знаходяться в процесі постійного розвитку, тому кримінальне законодавство, у тому числі положення щодо кримінальної відповідальності неповнолітніх потребують постійного вдосконалення.

Дослідження цієї теми сприяє підвищенню обізнаності про проблеми, пов'язані з кримінальною відповідальністю неповнолітніх та ефективними способами їх вирішення. Розуміння особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх, в свою чергу, допомагає розробляти більш ефективні стратегії забезпечення правопорядку та зменшення рівня злочинності серед неповнолітніх шляхом профілактики.

Аналіз сучасного стану юстиції щодо неповнолітніх допоможе нам виявити проблеми в системі та допомогти у виявленні альтернативних методів реагування на їхню поведінку, які спрямовані на реабілітацію та відновлення. Реформування системи кримінальної відповідальності щодо неповнолітніх повинно сприяти гармонізації законодавства України з міжнародними стандартами щодо прав дитини та кримінальної відповідальності неповнолітніх, що, з огляду на обраний європейський шлях країни, підвищує наш авторитет у якості розвинутої, демократичної, соціальної та правової держави.

Ступінь дослідження. Різні аспекти обраної нами теми всебічно вивчають вітчизняні науковці, а саме: І.В. Однолько, А.Є. Стрекалов, Ю.М. Жмур, О.С. Скок, А.О. Сілкова, Г.О. Бабенко, Д.І. Кучеренко,

Н.Я. Отчак, М.А. Козодай, С.В. Кушнар'ов, Л.І. Олефір, І.А. Чистякова, С.О. Виноградова, А. Коренюк, Г.А. Терещук, Г.Ф. Москалик, А.Г. Долгов.

Дослідники звертають увагу на теоретичні та практичні засади використання положень Кримінального та Кримінального виконавчого кодексів України. Науковці викладають теоретичний матеріал по темі дослідження, а також роблять свої висновки щодо специфіки такої категорії громадян як неповнолітні злочинці та виховної роботи з ними. У дослідженнях відносно реформування системи юстиції щодо неповнолітніх та захист їхніх прав у процесі реформ, йде мова про співвідношення теорії, викладеної в національних стратегіях розвитку цієї сфери та міжнародно-правових документах, та практики, що виражається у втіленні положень з зазначених декларативних документів.

Об'єктом дослідження є суспільно-правові відносини, які виникають внаслідок вчинення неповнолітніми особами злочинів.

Предметом стали положення Законів України та міжнародно-правових актів, теоретичні дослідження, що стосуються особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх і відбуття покарання ними, а також перспектив реформування системи юстиції в Україні щодо неповнолітніх.

Метою дослідження даної теми є підвищення обізнаності щодо особливостей кримінальної юстиції щодо неповнолітніх.

Відповідно до мети роботи, нами поставлені такі **завдання наукової роботи**:

- охарактеризувати неповнолітню особу – суб'єкта кримінального правопорушення;
- дослідити види покарань, які можуть застосовуватися до неповнолітніх злочинців;
- розглянути положення Кримінального кодексу щодо звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності та покарання;

- проаналізувати соціально-правові заходи, які використовуються для виправлення неповнолітніх засуджених;
- дослідити роль та місце ресоціалізації у рамках призначення та відбуття покарання;
- з'ясувати стан проблеми рецидивної злочинності серед неповнолітніх;
- здійснити аналіз Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей;
- дослідити захист прав неповнолітніх в процесі реформування юстиції.

Основними методами, які ми використали для розкриття теми дослідження, є дедуктивний метод, порівняльний метод, описовий метод, історичний метод та метод синтезу. Ми використовуємо дедукцію, розглядаючи тему послідовно: від встановлення того, хто є суб'єктом кримінального правопорушення та закінчуючи специфічними рисами, які притаманні такому суб'єкту кримінального правопорушення як неповнолітня особа. Порівняльний метод використовується для порівняння думок різних науковців. Описовий метод дає характеристику ознакам, притаманним неповнолітнім правопорушникам. Досліджуючи положення концепцій та стратегій розвитку юстиції щодо дітей та порівнюючи їх між собою для з'ясування рівня проведення відповідної роботи, ми звертаємося до історичного методу. Ми використовуємо синтез, формулюючи висновки стосовно статистичних даних щодо злочинності серед неповнолітніх, а також рецидиву серед них.

Практичне значення дослідження. Практична значимість дослідження полягає в можливості більш чіткого розуміння теоретичних засад виховної роботи з неповнолітніми злочинцями, а також проблем реформування системи юстиції щодо неповнолітніх. Результати дослідження можуть використовуватися у навчальному

процесі при підготовці до семінарських занять, написанні рефератів та доповідей.

Публікації. Деякі теоретичні та практичні висновки, були опубліковані в 1 науковому виданні збірника тез конференції «VIII Щорічна студентська науково-практична конференція факультету бізнесу і права ХДУ» у вигляді наукової доповіді «Особливості неповнолітньої особи як суб'єкта кримінального правопорушення: вік та психофізичний розвиток».

Структура наукової роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, восьми підрозділів, висновків та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

СПЕЦИФІЧНІ РИСИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ В УКРАЇНІ

1.1. Неповнолітня особа як суб'єкт кримінального правопорушення

Для початку вивчення особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх та їхнього покарання за кримінальні правопорушення ми повинні з'ясувати, хто може виступати в ролі суб'єкта правопорушення та кого можна вважати неповнолітніми особами.

І.В. Однолько зазначає, що відповідно до чинного Кримінального кодексу України суб'єкт злочину – це осудна фізична особа, яка на момент вчинення правопорушення досягла віку, з якого вона може нести кримінальну відповідальність [1, с. 102].

Стаття 3 чинного Кримінального процесуального кодексу України дає визначення неповнолітній особі. Такою особою вважається малолітня особа або дитина у віці від 14 до 18 років [2]. На думку науковця, через ці положення виникає проблема у визначенні осіб, які не досягли 18 років. Вони є дітьми чи неповнолітніми? Це питання може викликати труднощі під час кваліфікації злочинів щодо неповнолітніх або малолітніх, які становлять осіб у віці від 11 до 14 років. Дослідник вважає, що ця проблема потребує більш глибокого вивчення та аналізу норм Кримінального кодексу щодо доцільності використання термінів «малолітній», «неповнолітній» та «дитина». Однак традиційним для юридичної теорії та практики в Україні І.В. Однолько називає термін «неповнолітній» [1, с. 102].

А.Є. Стрекалов у своїй статті «Актуальні аспекти правового статусу неповнолітнього суб'єкту злочину» наголошує на тому, що в основу визначення віку, з якого настає кримінальна відповідальність

неповнолітньої особи, покладено рівень свідомості, який має бути в неї на момент вчинення кримінального правопорушення, а також здатність цієї особи усвідомлювати свої дії [3, с. 87]. Оскільки кримінальний закон припускає відповідальність тільки за наявності ознак осудності, то неповнолітні особи, які не здатні керувати своїми діями та усвідомлювати їх, не можуть виступати суб'єктами кримінальних правопорушень. Цікаво, що законодавство не встановлює, що є віком, а лише постановляє вікові кордони. Також у теорії кримінального права існує поняття «вікова осудність», яке визначає нездатність неповнолітньої особи усвідомлювати свої дії внаслідок розумової відсталості, яка не пов'язана з психічними розладами. На думку науковця, дане питання неврегульоване в чинному законодавстві, а отже потребує опрацювання та відповідних змін в Кримінальному кодексі [3, с. 87].

При цьому, поняття віку в рамках законодавства слід вважати як вказівку на кількість прожитого особою часу – з моменту від народження до скоєння злочину. Встановлюючи згадані вікові кордони відповідальності, законодавець враховує історичні умови суспільства, а також те, що науковець називає «середньостатистичним підлітком» – типові показники умов розвитку більшості неповнолітніх осіб. Однак такий підхід не є виключно вірним, оскільки не існує чітких вікових стандартів, яким відповідали б усі підлітки без виключення, оскільки кожна особа має індивідуальні особливості в своєму психофізичному розвитку [3, с. 87–88].

І.В. Однолько погоджується з наведеною думкою та наголошує на важливості встановлення всіх індивідуальних психофізичних властивостей неповнолітньої особи, а не тільки досягнення нею формального віку для настання кримінальної відповідальності [1, с. 102]. Однак І.В. Однолько зазначає, що у питанні, порушеному А.Є. Стрекаловим щодо неврегульованості відповідальності неповнолітніх, які хоча і досягли віку відповідальності, але мають

розумову відсталість, на практиці діє виключення відповідальності таких осіб. Вчений стверджує, що, відповідно до цього, практика застосування покарання стосовно неповнолітніх враховує специфіку їх вікового розвитку [1, с. 103].

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що досягнення неповнолітньою особою віку кримінальної відповідальності не є гарантією того, що вона підпадає під кримінальну відповідальність за вчинені дії, оскільки ми повинні враховувати індивідуальні особливості її розвитку, які не завжди залежать від віку та можуть вказувати на її неосудність як, наприклад, неможливість усвідомлювати свої дії та керувати ними внаслідок розумової відсталості.

Ю.М. Жмур пов'язує порушення неповнолітніми кримінально-правових норм з недостатньою ефективністю роботи правоохоронних органів, органів пробації, соціальних служб та прогалинами в законодавстві, що проявляється у відсутності або неефективності механізмів, спрямованих на включення таких осіб в життя суспільства. Порушення закону також свідчить про недоліки у сімейному, шкільному вихованні, про девіантну поведінку оточуючих (рідних, друзів) [4, с. 60, 61]. Науковець зазначає: «Вчені-юристи-кримінологи виділяють багато причин, які призводять до злочинності серед неповнолітніх, а саме: сім'я, школа, вулиця, друзі. Інколи діти вчиняють злочин, щоб показати свою самостійність, незалежність, принциповість. Проте... досить часто злочини можуть вчинятися через банальний голод (коли дитина краде якісь продукти), тому в цих випадках потрібно досить обережно призначати покарання таким “злочинцям”» [4, с. 61].

Вчений вказує на те, що дослідження психологічної характеристики неповнолітніх злочинців показує: у більшості випадків злочинна поведінка пов'язана з глибокою деформацією особистості. Серед таких злочинців багато хто покинув школу, втратив інтерес до навчання, а їхній культурний розвиток відстає від однолітків. Такі особи використовують

канали культурної інформації не як засіб розвитку, а можливість скоротати час, причому вони віддають перевагу неякісним кінофільмам-бойовикам, порнографії. Науковець приводить статистику – лише 10-20% підлітків читають книжки. Неповнолітнім злочинцям притаманні послаблене почуття сорому, нехтування почуттями інших, нестриманість, грубість, брехливість тощо. У 15-25% прослідковується виражене послаблення вольових якостей. Порівняно з дорослими злочинцями, психічні аномалії у неповнолітніх правопорушників зустрічаються частіше, але важливо наголосити на тому, що вони не пов'язані зі спадковістю: у 80-85% вони пов'язані з несприятливими умовами життя та виховання, лише 4% засуджених неповнолітніх мають яскраво виражені психічні відхилення, що збігається з показниками дорослих [4, с. 61–62].

Ю.М. Жмур пише: «У переважній кількості випадків неповнолітній злочинець – це особа з антисоціальною спрямованістю і схильністю до стійких стереотипів антисуспільної поведінки. Випадково вчиняють злочини лише одиниці з них» [4, с. 62]. Для більшості неповнолітніх злочинців притаманні такі риси як, наприклад, демонстрація зневаги до моральних засад суспільства, прояви вандалізму, пристрасть до наркотичних, алкогольних засобів, азартних ігор, прояви агресії до законслухняних однолітків, участь у бійках, тероризування батьків тощо [4, с. 62].

Як підсумок вчений виділяє чотири групи неповнолітніх злочинців: випадкові злочинці (випадковий збіг обставин), ситуативні злочинці (такі особи потрапили у певні життєві обставини), ті, хто вчинив злочин «внаслідок домінуючої негативної спрямованості особи», вчиняв різноманітні злочини, перебував на обліку у правоохоронців та ті, хто «вчинили злочин внаслідок сформованої антисуспільної спрямованості», що є вираженням ставлення такої особи до цінностей суспільства [4, с. 62].

1.2. Види покарань, що можуть бути застосовані до неповнолітніх та їхні особливості

Кримінальний кодекс України (КК України) встановлює вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Він становить, згідно з ч. 1 ст. 22 КК України, 16 років на момент вчинення правопорушення [5]. Однак ч. 2 ст. 22 КК України дає перелік злочинів, за які відповідальність настає з 14-річного віку та відповідає віковим межах з 14 до 16 років. Зважаючи на великий обсяг статей та їхніх частин, вказаних у зазначеній кримінально-правовій нормі, приведемо декілька прикладів, які найбільш точно описують суспільну небезпечність таких діянь: умисне вбивство (статті 115-117), умисне тяжке ушкодження (стаття 112, ч. 3 статей 345, 346, 350, 377, 398), жорстоке поводження з тваринами (стаття 299), хуліганство (стаття 296), терористичний акт (стаття 258), зґвалтування (стаття 152), захоплення заручників (статті 147 і 349), незаконне заволодіння транспортним засобом (ч. 2, 3 статті 289) тощо. Важливо зазначити, що кримінальна відповідальність у віці з 14 до 16 років буде наставати тільки за ці перелічені та інші правопорушення, що містяться у ч. 2 ст. 22 Кримінального кодексу України [5].

О.В. Скок зазначає, що, згідно зі змістом чинного законодавства, суд може застосувати наступні види покарань щодо неповнолітньої особи, яка була визнана винною у вчиненні кримінального правопорушення: штраф, громадські або виправні роботи, арешт, позбавлення волі. Цікаво, що суд також може накласти на неповнолітню особу штраф та заборонити їй обіймати певні посади або займатися певною діяльністю [6, с. 232].

Особливість такого покарання як штраф стосовно неповнолітньої особи полягає в тому, що він застосовується виключно у випадках, коли неповнолітній має самостійний дохід або власні кошти чи майно, на які може бути звернено стягнення. Такий штраф встановлюється в межах п'ятисот неоподаткованих мінімумів доходів громадян і застосовується

також у випадках, коли неповнолітня особа вчиняє кримінальне правопорушення, за яке передбачено єдине покарання – штраф, розмір якого становить більше зазначеної суми. Однак, якщо у цьому випадку неповнолітній не має власних грошей чи майна, на яке може буде звернено стягнення, то щодо нього може бути застосовано покарання у вигляді виправних або громадських робіт [6, с. 232–233]. Для порівняння зазначимо, що згідно зі ст. 53 КК України сума штрафу для правопорушника, який досяг 18-річного віку складає від 30 неоподаткованих мінімумів доходів громадян до 50 тис. неоподаткованих мінімумів доходів громадян. Частина 5 статті 53 КК України включає особливості призначення громадських робіт та позбавлення волі у випадках, коли правопорушник не може сплатити штраф [5].

Громадські роботи можуть бути призначені неповнолітньому правопорушнику у віці від 16 до 18 років на строк від 30 до 120 годин. Правопорушник повинен виконувати вказану роботу у вільний від навчання чи основної роботи час, але не більше 2 годин на день. Виправні роботи призначаються у тих самих вікових межах на строк від 2 місяців до 1 року за місцем роботи. Особливістю виправних робіт є те, що з доходу неповнолітнього працівника на користь держави стягується сума, встановлена судом, однак, у межах від 5 до 10% [6, с. 233]. Для порівняння зазначимо, що повнолітнім злочинцям можуть призначити громадські роботи на строк від 60 до 240 годин з обмеженням роботи – не більше 4 годин на день (ст. 56 КК України). Виправні роботи застосовуються на строк від 6 місяців до 2 років, на користь держави сплачується сума від 10 до 20% від зарплатні (ст. 57 КК України) [5].

О.С. Скок зазначає, що ч. 3 ст. 61 КК України встановлює відсутність застосування щодо неповнолітніх покарання у вигляді обмеження волі. Однак законодавство передбачає арешт та тримання неповнолітньої особи у віці від 16 років у спеціальних установах на строк від 15 до 45 днів. Цікавою також є особливість позбавлення неповнолітніх

права займати певні посади або займатися певною діяльністю, оскільки такий вид покарання застосовується лише у якості додаткового на строк від 1 до 3 років, а у разі правопорушення у сфері виборчих прав і свобод громадянина, які передбачені статтями 157-160 КК України, та справах, передбачених Законом України «Про очищення влади» – на 5 років [6, с. 233]. На відміну від неповнолітньої особи, людину віком від 18 років можна покарати обмеженням волі, яке полягає у її знаходженні в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства, з залученням до праці та наглядом строком від 1 до 5 років (ст. 61 КК України). Арешт повнолітньої особи провадиться на строк від 1 до 6 місяців (ст. 60 КК України) [5].

Позбавлення волі є найсуворішим покаранням, яке може бути застосовано до неповнолітньої особи, воно вказує на суспільну небезпечність правопорушення. Позбавлення волі може бути призначено неповнолітній особі у віці до 18 років на строк від 6 місяців до 10 років. Взагалі строки позбавлення волі залежать від категорії злочину та мають наступну градацію: нетяжкі – до 4 років, тяжкі – до 7 років та особливо тяжкі – до 10 років позбавлення волі. Однак у випадку, коли неповнолітня особа вчиняє особливо тяжкий злочин, поєднаний з умисним позбавленням життя людини, строк позбавлення волі може становити до 15 років [6, с. 234]. Стаття 63 КК України регламентує позбавлення волі повнолітньої особи на строк від 1 до 15 років, окрім випадків, передбачених Загальною частиною Кодексу. Стаття 64 КК України передбачає довічне позбавлення волі за особливо тяжкі злочини. Цей вид покарання не застосовується до осіб, що вчинили злочин у віці до 18 років і у віці понад 65 років [5].

Отже, можна побачити, що законодавством встановлено практично ті ж самі покарання неповнолітніх, що застосовуються для правопорушників у віці від 18 років, але частково пом'якшено їх, враховуючи вік злочинців та суспільну небезпеку вчинених ними дій.

1.3. Звільнення від кримінальної відповідальності та кримінального покарання

А.О. Сілкова вважає, що звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності та кримінального покарання можна розглядати як правозастосовні дії, які здійснюються судом, тобто такі дії є рішенням уповноваженого суб'єкта в межах певних кримінально-правових відносин. До таких дій не відносяться помилювання Президентом України та індивідуальної амністії Верховної Ради України. Звільнення від покарання та його відбування є заходом кримінально-правового характеру, формою реагування держави на злочин [7, с. 211].

Кримінально-правовий фундамент звільнення від кримінальної відповідальності та кримінального покарання створюють окремі норми низки документів, наприклад: норми Кримінального кодексу України, Закону України «Про застосування амністії в Україні», інших законів України про амністію та укази Президента України, де мова йде про помилювання тощо [7, с. 211–212].

Г.О. Бабенко зазначає, що у чинному Кримінальному кодексі України існує система норм, які дозволяють застосовувати щодо неповнолітніх звільнення від кримінальної відповідальності і покарання та його відбування. Наявність таких норм обґрунтована особливостями розвитку неповнолітніх (психологічного, фізичного і біологічного) та «специфікою реалізації принципів справедливості, гуманізму, економії кримінальної репресії щодо неповнолітніх» [8, с. 31]. Науковець у своєму дослідженні пропонує поділити види звільнення від відповідальності неповнолітніх на загальний та особливий види. Загальними видами виступають такі, які можуть бути застосовані до будь-якого правопорушника, не звертаючи уваги на його вік, а особливими – ті, що застосовуються тільки по відношенню до неповнолітніх, у тому числі ті,

що включають в себе застосування примусових заходів виховного характеру (ст. 97 КК України) [8, с. 31].

Отже, Загальна частина Кримінального кодексу передбачає загальні види звільнення у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45 КК України), у зв'язку з примиренням потерпілого з правопорушником (ст. 46 КК України), у разі передачі на поруки (ст. 47 КК України), а також у зв'язку зі зміною обстановки (ст. 48 КК України). Цей перелік, на думку науковця, становить особливий інтерес при дослідженні питання звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності [8, с. 31].

Особливим видом є звільнення неповнолітньої особи від кримінальної відповідальності із застосуванням до такої особи примусових заходів виховного характеру (ч. 1 ст. 97 КК України). Особливість полягає також і в тому, що дане положення викладене в окремому розділі Загальної частини Кодексу, який має назву «Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх». Так, ч. 1 ст. 97 КК України передбачає, що неповнолітня особа, яка вперше вчинила кримінальний проступок або необережний нетяжкий злочин, може бути звільнена від відповідальності у випадку, якщо її виправлення можливе без застосування покарання. У таких випадках суд застосовує до неповнолітнього правопорушника положення, передбачені ч. 2 ст. 105 КК України [8, с. 31–32]. Оскільки усі перелічені норми можуть бути застосовані до неповнолітніх, в умовах конкуренції між нормами, застосовується та норма, яка є найбільш сприятливою. Науковець зазначає, що у судовій практиці надається перевага звільненню від покарання за ст. 105 КК України та звільненню від відбування покарання за ст. 106 КК України, навіть за відсутності передумов та підстав для застосування цих норм. І хоча особливий вид звільнення повинен бути найбільш сприятливим, на сьогоднішній день такими є загальні види звільнення, що виражається в тому, що передумови особливого виду звільнення є однаковими або навіть вужчими, ніж передумови загальних

видів звільнення, а також у відсутності конкретики в положеннях ст. 97 КК України щодо позитивної посткримінальної поведінки [8, с. 32].

Г.О. Бабенко наголошує на такій проблемі як дискримінація неповнолітніх, оскільки особливі види звільнення містять в собі обов'язкову умову для неповнолітніх та є умовними, а загальні види – безумовні. Особа, звільнена від відповідальності за ч. 1 ст. 97 КК України перебуває у гіршому правовому становищі, ніж особа, звільнена від покарання за ч. 1 ст. 105 КК України. Це відбувається оскільки при звільненні від відповідальності застосовуються ті ж самі примусові заходи виховного характеру, що застосовуються при звільненні від покарання; передумови звільнення від відповідальності за ч. 1 ст. 97 КК України є вужчими, ніж передумови звільнення від покарання за ч. 1 ст. 105 КК України – вчинення вперше кримінального проступку або необережного нетяжкого злочину проти просто вчинення кримінального проступку або необережного нетяжкого злочину; підстави звільнення за ч. 1 ст. 97 КК України також є вужчими, у порівнянні з ч. 1 ст. 105 КК України; у разі застосування ч. 1 ст. 97 КК України звільнення від відповідальності є умовним, тобто неповнолітня особа, у разі ухилення від застосування щодо нього примусових заходів виховного характеру, буде притягнута до кримінальної відповідальності, а ці заходи – скасовані, у той час як звільнення неповнолітнього від покарання за ст. 105 КК України є безумовним. Усе вищевикладене є аргументами на користь реформування ст. 97 КК України, а аналіз справ судів загальної юрисдикції Дніпропетровської, Запорізької та Херсонської областей за період з 2003 по 2011 роки показує, що судом на практиці, враховуючи щире розкаяння, сприяння розслідуванню та бездоганну поведінку, віддається перевага ст. 105 КК України. Таким чином, ст. 97 КК України стає фактично недієвою [8, с. 32–33].

Д.І. Кучеренко зазначає, що ч. 1 ст. 106 КК України встановлює звільнення від кримінальної відповідальності та відбування

кримінального покарання у зв'язку із закінченням строків давності до осіб, які вчинили правопорушення у віці до 18 років. Звільнення застосовується відповідно до статей 49 та 80 Кримінального кодексу [9, с. 212]. Науковець порівнює строки давності щодо повнолітніх осіб та неповнолітніх де, наприклад, строк давності за тяжкий злочин становить 10 років для повнолітніх та 7 – для неповнолітніх, а строк давності за особливо тяжкий злочин становить відповідно 15 та 10 років. На думку вченого, таке скорочення строків не є суттєвим [9, с. 212]. Єр-Рядські керівні принципи наголошують на тому, що вчинки молодих людей, які не відповідають загальноприйнятим соціальним нормам, частіше всього пов'язані з процесом дорослішання та, як правило, по мірі дорослішання поведінка таких осіб змінюється [10]. Науковець описує так званий «святковий парадокс», який полягає в тому, що з віком відчуття того як рухається час значно зростає. Таким чином, на думку Д.І. Кучеренко, особа до 18 років може бути здатна усвідомити свою протиправну поведінку і виправити її швидше, ніж настане її повноліття, «внаслідок своїх прискорених біоритмів життя», однак, національне законодавство не враховує цього [9, с. 212–213].

Н.Я. Отчак зазначає, що КК України передбачає можливість застосування умовно-дострокового звільнення неповнолітніх від відбування покарання, якщо така особа доводить своє виправлення сумлінною поведінкою і ставленням до праці та навчання. Однак, у той самий час, ні КК України, ні Кримінальний процесуальний кодекс не конкретизують, яку поведінку можна вважати сумлінною. На практиці суд суб'єктивно ухвалює рішення про умовно-дострокове звільнення на підставі характеристики особи, яка відбувала покарання, складеної відповідними органами, що здійснювали за такою особою нагляд. Умовно-дострокове звільнення є достроковим та умовним, тобто якщо звільнена особа здійснить під час невідбутої частини покарання новий злочин, ця особа буде знову засуджена за сукупністю вироків. При цьому

Кримінальний кодекс не передбачає застосування до неповнолітніх заміну невідбутої частини покарання більш м'яким. На думку науковця, таке положення є необґрунтованим та антигуманним, оскільки неповнолітнім може бути призначено доволі великі строки позбавлення волі. Несправедливо позбавляти неповнолітніх можливості заміни невідбутої частини покарання менш тяжким [11, с. 94–95].

Кримінальний кодекс передбачає два варіанти припинення судимості, які є однаковими і для повнолітніх, і неповнолітніх: зняття та погашення. Погашення судимості відбувається автоматично після відбуття встановленого судом покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, або по закінченню іспитового строку після відбуття позбавлення волі. Для неповнолітніх діють ті ж самі підстави для погашення судимості, що і для дорослих, але з певними особливостями. Особливість полягає в тому, що КК України встановлює автоматичне погашення судимості, не пов'язані з позбавленням волі, для неповнолітніх осіб, у той час як для дорослих встановлюється певний строк. Зняття судимості є альтернативним способом погашення та полягає в достроковому знятті судимості судом за клопотанням зацікавлених осіб. Вчений звертає увагу, що КК України не встановлює пільгових умов зняття судимості для неповнолітніх, а натомість дострокове зняття судимості для неповнолітнього можливо лише щодо осіб, які відбули покарання за тяжкі та особливо тяжкі злочини, тоді як для дорослих злочинців не встановлено подібної залежності від ступеня тяжкості злочину [11, с. 95–96].

Як висновок, Н.Я. Отчак зазначає, що кримінальне законодавство недостатньо врегульовує питання надання неповнолітнім особливого статусу під час умовно-дострокового звільнення та припинення судимості. Тож інститут умовно-дострокового звільнення від відбуття покарання та інститут припинення судимості потребують подальшого теоретичного дослідження та реформування у законодавчому полі [11, с. 97].

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІМ В УКРАЇНІ І РЕЗУЛЬТАТИ ВІДБУТТЯ ПОКАРАННЯ

2.1. Виправлення засуджених: система соціально-правових заходів

М.А. Козодай у своїй статті «Психологічні аспекти вибору засобів виправлення неповнолітніх засуджених» погоджується з думкою інших науковців про те, що діяльність виховних установ направлена насамперед на виконання кримінального покарання і ресоціалізацію засудженого. Особливістю виправної діяльності органів, які виконують покарання щодо неповнолітніх, полягає в важковиховуваності таких засуджених. На думку вченого, справедливо вважати, що сам факт знаходження неповнолітньої особи в спеціальному закладі свідчить про наявність у неї відповідних особливих аномалій. У зв'язку з цим, виправні установи повинні звертати увагу на індивідуальні особливості кожного з засуджених. Важливо, щоб у засудженого не формувалися негативні якості, вона не деградувала психічно та етично, тому виправні установи також повинні створювати умови нормального життя, наближені до нормального суспільства, однак, при цьому вони забезпечують виконання покарання у примусовому порядку. Позитивні результати в період відбуття покарання можуть бути отримані лише тоді, коли заборони та обмеження сприймаються неповнолітнім правопорушником як об'єктивна необхідність [12, с. 188–189].

С.В. Кушнарьов звертає увагу на соціально-психологічні проблеми, пов'язані з ізоляцією засуджених, особливо неповнолітніх. У неповнолітніх, які знаходяться за ґратами, простежуються високий рівень тривожності, зниження пізнавальних процесів, виснаження нервової

системи тощо. У таких осіб переважають негативні думки, втрачається активність і настрої. Вчений називає неповнолітніх найбільш незахищеним та найбільш вразливим прошарком суспільства [13, с. 178].

Основними засобами виправлення неповнолітніх, пише науковець, є «встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив» [13, с. 181].

Отже, саме ці перелічені засоби впливу складають систему соціально-виховних заходів.

Відповідно до ст. 19 Кримінально-виконавчого кодексу України (КВК України), неповнолітні особи, засуджені до позбавлення волі на певний строк, відбувають покарання в виховних колоніях. Глава 18 (статті 118-122) КВК України встановлює залучення засуджених до позбавлення волі до суспільно корисної праці. Відповідно до положень даної глави, засуджені мають право працювати на добровільній основі на підставі трудового договору або цивільного договору, який укладається між засудженим працівником та фізичною особою – підприємцем або юридичною особою, а на адміністрацію закладів позбавлення волі покладається обов'язок сприяти можливості засуджених працювати за договорами [14].

Глава 19 (статті 123-137) КВК України містить положення стосовно виховного впливу на засуджених до позбавлення волі. Серед них, зокрема, є поняття соціально-виховної роботи, яка передбачає цілеспрямовану організовану діяльність з боку адміністрації органів і установ виконання покарання та яка спрямована на виправлення і ресоціалізацію засуджених шляхом формування в них бажання займатись суспільно корисною діяльністю та поваги до прийнятих у суспільстві правил поведінки, у тому числі до вимог законів. На нашу думку, дуже важливими для нашої роботи є положення, присвячені загальноосвітньому та професійно-технічному навчанню засуджених і організації процесу освіти в закладах позбавлення

волі (статті 125 та 126 КВК України), оскільки безкоштовний доступ до освіти та сприяння з боку законодавця надати засудженим можливість самостійно підвищувати свій рівень освіти виступають передумовою для виховання засуджених у дусі вищезгаданої поваги до суспільства та його правил. Це особливо стосується неповнолітніх, оскільки вони знаходяться у процесі формування особистості. Також, на нашу думку, ці положення дають змогу засудженим «не гаяти час» за ґратами, не відставати від життя, а ефективно покращувати свої знання та навички, які допоможуть їм розпочати нове життя на волі, а також скласти ДПА та ЗНО. Беручи до уваги той факт, що в розпорядок дня колонії можуть бути включені обов'язкові виховні заходи (ч. 3 ст. 123 КВК України), а при визначенні ступеня виправлення засудженого враховується його участь у виховних заходах (ч. 2 ст. 123 КВК України), можна стверджувати, що законодавець дійсно стимулює виховну роботу, яка має здійснюватися в закладах позбавлення волі [14].

Однак виховна робота з неповнолітніми не обмежується тільки освітніми програмами, вона повинна розвивати різні аспекти особистості, зокрема творчі, морально-вольові, потребісно-мотиваційні. Таке завдання передбачає всебічне, спеціально організоване виховання за різними сферами, що втілено в чинному законодавстві. Мова йде про правове, трудове, фізичне, релігійне, морально-етичне, художньо-естетичне та санітарно-гігієнічне виховання. Таким чином, викладені виховні заходи повинні сприяти формуванню в засуджених правильного ставлення до законів та розуміння їхнього призначення (правове виховання), залученню до трудової діяльності з метою подальшої участі цих осіб в суспільно-корисній праці (трудове виховання), нейтралізації негативних моральних якостей та прищепленню засудженим гуманістичних цінностей, ідеалів (морально-етичне виховання), формуванню творчої особистості (художньо-естетичне виховання), укріпленню здоров'я та профілактиці захворювань (фізичне виховання), підвищенню санітарно-

гігієнічної культури засуджених (санітарно-гігієнічне виховання), засвоєнню основних законів релігійної моралі, відповідного ставлення до життя та поваги до людей (релігійне виховання). Отже, можна стверджувати, що виховна робота з неповнолітніми засудженими має бути комплексною, що проявляється в використанні різноманітних засобів і методів впливу, які спрямовані на соціальну реабілітацію неповнолітніх засуджених. Важливо також усвідомлювати, що існує потреба в особливому підході, який ґрунтується на розумінні вікових особливостей неповнолітніх. Це означає, що у виправних закладах має бути міждисциплінарний підхід до виховного процесу. Вчителі, майстри, вихователі, психологи та соціальні педагоги повинні докладати спільні зусилля до виховання засуджених, що, вкупі зі знанням їхніх вікових особливостей, повинно створювати передумови для ефективного розумового, духовного, фізичного, морального тощо розвитку, а також розвитку в них патріотизму, формуванню мотивації приймати участь у суспільно-корисній праці. Такий підхід з боку осіб, що приймають участь у вихованні неповнолітніх засуджених, повинен супроводжуватися гуманним ставленням до засуджених, високим рівнем вимогливості до них та притягненням них до суспільно-корисної праці в колективі [15, с. 414–416].

Л.І. Олефір зазначає, що, досліджуючи засоби виправлення неповнолітніх, доцільно розглянути призначення обов'язкових до виконання пробаційних програм при звільненні від відбування покарання з випробуванням. Законодавство України про пробацію встановлює, що програма пробації має як завдання зміну соціальної поведінки особи, формування соціально сприятливих змін особистості. Так, програми психологічної корекції та соціальної адаптації повинні усувати всі негативні фактори, які мають вплив на неповнолітню особу та її поведінку. Науковець приводить приклад пробаційної програми для підлітків – суб'єктів пробації віком від 14 до 18 років під назвою «Зміна

прокримінальної поведінки» та яка складається з 10 занять для неповнолітніх в обсязі 16,5 годин та одного заняття для батьків. Взагалі метою всіх пробаційних програм є зміни в поведінці неповнолітніх, а їхня особливість полягає в відповідності тематики занять до основних завдань та специфіки підліткового віку, вони орієнтовані на те, що дитина знаходиться у процесі розвитку. Таким чином, у пробаційних програмах для неповнолітніх використовуються певні поведінкові техніки, ігрові методики, виклад матеріалу здійснюється через метафори, групові ігри, аналогії із життя. Вчений приходить до висновку про інноваційність використання українським правосуддям пробаційних програм для роботи з засудженими неповнолітніми. Такі програми виступають у ролі інструменту наглядової пробації [16, с. 74–75].

Говорячи про пробацію, на нашу думку, буде дуже доречно розглянути приклад судового рішення Малиновського районного суду м. Одеса, яке свого часу викликало чимало дискусій в суспільстві. Мова йде про Вирок № 521/4558/21 від 20.10.2021 по справі, яку розглядав Малиновський районний суд м. Одеси. Хоча у даній справі мова йде про повнолітніх злочинців, вони є дуже молодими – 19 та 23 роки відповідно, а суддя робить висновок, що «не за віком, а за розвитком, вказані особи є майже дітьми, зі своїм обмеженим внутрішнім світом, своїми образливими і вразливими почуттями». Суддя дає оцінку не тільки вчинку обвинувачених, а й їхній особистості, враховує тяжкість вчиненого злочину, який кваліфікується за ч. 3 ст. 185 КК України (крадіжка, поєднана з проникненням), а також щире каяття обвинувачених та їхнє активне сприяння розкриттю правопорушення. У результаті суд визнає обох правопорушників винними у вчиненні злочину, призначає покарання у вигляді трьох років позбавлення волі, однак, користуючись ст. 75 і п. п. 1, 2 ч. 1 та п. 6 ч. 3 ст. 76 КК України, звільняє їх від відбування покарання, встановлює випробувальний строк на 1 рік та обов'язок: періодично з'являтися для реєстрації до уповноваженого органу з питань

пробації, повідомляти про зміну місця роботи і проживання та прочитати «Пригоди Тома Соєра» Марка Твена, «Біле Ікло» Джека Лондона та вірш Тараса Шевченка «Минають дні, минають ночі...» [17].

Юрист та адвокат Олександр Матвієнко надає оцінку цьому судовому рішенню у своїй статті та наполягає на його справедливості, високому рівні гуманності, а також називає його «оригінальним прикладом судової пробації» [18].

Отже, як висновок, ми наголошуємо на тому, що виправлення та ресоціалізація засуджених, є пріоритетним напрямком для вітчизняної пенітенціарної служби, що виражається в створенні інститутів, які мають за мету відновлення засуджених осіб у якості правослухняних членів суспільства, чия поведінка відповідає загальноприйнятим нормам [19, с. 19]. Однак більш детально про ресоціалізацію неповнолітніх засуджених – в наступному підрозділі.

2.2. Ресоціалізація засуджених

Поняття ресоціалізації неповнолітніх засуджених тісно перекликається з поняттям виправлення, яке розглядалося в попередньому підрозділі.

Л.І. Олефір у статті «Виправлення та ресоціалізація неповнолітніх засуджених: сучасні тенденції» пише, що сутність поняття ресоціалізації полягає в свідомому відновленні засудженого в статусі повноправного члена суспільства, а завдання ресоціалізації засуджених охоплює повернення таких осіб до загальноприйнятого життя в суспільстві [16, с. 71].

Науковець зауважує, що ресоціалізація неповнолітніх – це складний процес, який можна поділити на три етапи: допенітенціарний, пенітенціарний та постпенітенціарний. Допенітенціарний етап починається з моменту вчинення злочину та арешту неповнолітньої

особи. У випадку щирого каяття за вчинок та визнання правопорушником своєї провини, ми бачимо продовження першого етапу в рамках досудового слідства та судового процесу. Соціально-виховна робота на допенітенціарному етапі розпочинається у слідчому ізоляторі. Вона відбувається шляхом взаємодії з центрами соціальних служб (для сім'ї, дітей та молоді). Їхні спеціалісти проводять тренінги, просвітницьку та виховну роботу, надають юридичну допомогу. Завдання цього етапу полягає в профілактиці рецидивів, проведення загальноосвітнього навчання, психологічній допомозі усвідомлення вини тощо. Допенітенціарний етап закінчується з моменту переведення неповнолітнього до виховної колонії за рішенням суду [16, с. 72].

Звідси починається основний – пенітенціарний етап, початком якого є прибуття засудженого до виховної колонії, а закінчується він звільненням. Цей етап складається з трьох періодів: адаптація неповнолітнього злочинця до умов виконання покарання, процес виховання, самовиховання і виправлення засуджених та їхня підготовка до звільнення. Також він тісно пов'язаний з вже згаданим нами принципом індивідуалізації, тобто реалізацією індивідуального підходу до виховання та виправлення. Хоча сучасна пенітенціарна система спрямована на підвищення рівня та якості соціально-педагогічної та виховної роботи із неповнолітніми засудженими, тобто на зовнішній вплив на них, велике значення має також внутрішній вплив, оскільки неповнолітня особа повинна усвідомити свої вчинки, можливість виправлення та зміни свого життя у майбутньому. Пенітенціарний період ресоціалізації є найбільш складним для неповнолітніх злочинців, однак, на думку науковця, він дає можливість правопорушнику стати на шлях виправлення завдяки усвідомленню створених індивідуально для нього заходів впливу та серйозного відношення до них з його боку. На думку вченого, можна виокремити такі механізми здійснення основного періоду ресоціалізації як: виховання, самовиховання, перевиховання та виправлення, які

реалізуються завдяки «дотриманню режиму, суспільно корисної праці, соціально-виховної роботи, загальноосвітнього і професійно-технічного навчання та громадського впливу» [16, с. 72–23].

На нашу думку, ці слова Л.І. Олефіра виступають підтвердженням нашої тези стосовно важливості розгляду положень Глави 19 КВК України, а особливо статей, які стосуються освіти в стінах закладу позбавлення волі, оскільки освіта, за допомоги якої реалізується механізм виховання під час пенітенціарного етапу, – ключ до інтеграції неповнолітнього злочинця в суспільство. Ось, що каже Максим Рильський, відомий український поет, про роль вчителя (та роль навчання) в житті дитини: «... Учитель – це той, хто виховує і викохує нашу зміну, це той, хто вкладає в маленькі голівки наших дітей найвищі ідеали людства, прищеплює їм любов до життя і до праці, прекрасне почуття колективу, честь і мужність, ясність у поглядах, безмежну жадобу до знань» [20].

Останній етап – постпенітенціарний, настає одразу після звільнення особи та полягає в її повторній інтеграції в суспільство, тобто повній ресоціалізації. Постпенітенціарний етап характеризується використанням таких механізмів як соціальна реабілітація та соціальна адаптація. Зміст соціальної реабілітації неповнолітньої особи, яка була позбавлена волі внаслідок покарання, полягає в допомозі такій особі вирішити такі питання як: забезпечення житлом, продовження освіти (та/або професійне навчання), працевлаштування. На соціальну службу покладається завдання з нейтралізації негативного впливу соціального середовища на людину та її психологічна підтримка. Соціальна адаптація виступає останнім кроком в процесі ресоціалізації та характеризується повною інтеграцією неповнолітнього, який відбував покарання в місцях позбавлення волі. Науковець зазначає, що саме в цей період, коли неповнолітній знов потрапляє на волю, відбувається перевірка та

закріплення результатів соціально-виховного впливу, що були досягнуті під час позбавлення волі [16, с. 73–74].

Слушною є думка І.А. Чистякової щодо законодавчо закріпленого права засуджених на ресоціалізацію, на основі якого будується їхній правовий статус. Держава, відповідно до цього права, повинна взяти на себе обов'язок з його реалізації, що має проявлятися в створенні спеціальних механізмів для надання засудженим соціальних послуг, які мають індивідуальний характер. Відповідно до цього, державна соціальна політика щодо засуджених має розглядатися як єдиний комплексний напрямок діяльності, де відповідальність за її здійснення покладається на спеціалізовані органи державного управління [15, с. 417].

Отже, підбиваючи висновки, можна стверджувати, що основна мета ресоціалізації неповнолітніх засуджених являє собою «збереження їх здоров'я, гідності, формування в них почуття відповідальності й навичок, що сприяють поверненню в суспільство, виконанню після звільнення вимог законів, самостійному задоволенню ними життєвих потреб». Для досягнення даної мети виховні заклади повинні використовувати комплексну систему заходів, а саме: забезпечувати гідні умови життя засуджених, які відповідають нормам суспільства та не принижують особистість; підтримувати в засуджених почуття самоповаги, завдяки мінімізації негативних наслідків позбавлення волі; здійснювати допомогу щодо зміцнення соціально корисних зав'язків з рідними та громадськістю; сприяти підвищенню засудженими свого освітнього рівня та отриманню професійних навичок, надавати можливість для розвитку, який допоможе неповнолітнім засудженим успішно включитися в життя після звільнення. І.А. Чистякова зазначає: «Ресоціалізація засуджених – тривалий процес повторної соціалізації в нових, змінених соціальних умовах і обставинах, що спрямований на реінтеграцію особистості в суспільство» [15, с. 418–419].

2.3. Рецидив серед неповнолітніх, що відбули покарання

Розпочати дослідження рецидивної злочинності серед неповнолітніх слід з встановлення кількості засуджених неповнолітніх взагалі. Дана інформація допоможе нам більш чітко зрозуміти специфіку рецидиву серед неповнолітніх, що відбули покарання.

Так, за допомоги статистичної звітності Державної судової адміністрації України, ми можемо дізнатися ці дані. У 2001 році було засуджено 19741 неповнолітніх осіб, що становить 18,6% від числа всіх засуджених. У 2002 році засуджено 20104 неповнолітніх, однак, питома вага від числа всіх засуджених становить 10,8%, тобто менше, ніж у попередньому році. Взагалі, досліджуючи статистичні дані, можна стверджувати, що з 2001 по 2003 рік кількість засуджених неповнолітніх зростає (2003 рік – 21111 осіб у порівнянні з 20104 особами в 2002 році), при цьому простежується постійне зменшення питомої ваги неповнолітніх засуджених від числа всіх засуджених (2003 рік – 10,6% у порівнянні з 10,8% в 2002 році). Починаючи з 2004 року по 2019 рік кількість засуджених неповнолітніх постійно знижується, причому існує кореляція між цим та кількістю злочинів, які вчинюють неповнолітні – їхня кількість також постійно зменшується з 2004 року. Єдиним роком, коли відбувся «стрибок», є 2010 – неповнолітніми вчинено 17342 злочинів, було засуджено 10883 особи, у той час як дані 2009 року показують лише 3514 злочинів та 8555 засуджених. Надалі ж кількість злочинів та засуджених постійно знижується. Станом на 2019 рік було засуджено 2406 неповнолітніх, що становить 3,4% від всіх засуджених [21]. На нашу думку, дослідження не буде повним, якщо не охопити також дані за 2020 рік, у чому нам допоможуть статистичні дані Верховного Суду України щодо стану правосуддя у кримінальних провадженнях за цей рік. Отже, у 2020 році було засуджено 2048 неповнолітніх осіб, тобто

динаміка показує, що у 2020 році засуджено на 14,9% менше неповнолітніх, ніж у 2019 році [22, с. 34].

На нашу думку, дослідженні дані дають змогу говорити про істотне зниження кількості неповнолітніх засуджених в Україні та злочинів, які були вчинені ними, протягом двох десятиліть – з 2001 по 2020 рік. За перше десятиліття – з 2001 по 2010 роки – кількість засуджених неповнолітніх зменшилося практично в два рази, а за друге – з 2010 по 2020 роки – практично в п'ять разів. Далі ми повинні розібратися в питанні рецидивної злочинності серед неповнолітніх.

С.О. Виноградова зазначає, що поняття рецидиву викладено в ст. 34 Кримінального кодексу України та полягає у вчиненні особою нового умисного злочину після судимості такої особи за умисний злочин [23, с. 142].

Серед науковців існує багато думок щодо визначення поняття рецидиву. А. Коренюк, після вивчення дефініцій рецидиву від інших вчених, вважає, що найбільш точно описати рецидив можна так: рецидив – повторне вчинення нового злочину особою, яка до цього вже вчиняла кримінальне правопорушення та має непогашену судимість. Причому науковець заострює увагу на тому, що правоохоронним органам відомо про цей новий злочин [24, с. 234].

Суспільна небезпека рецидивної злочинності полягає в більшій потужності у бажанні до відтворення, порівнюючи з первинною злочинністю, існуванні рецидивів протягом всієї історії, перевазі тяжких, особливо тяжких злочинів при рецидиві над злочинами середньої та невеликої тяжкості, які більш характерні первинній злочинності тощо. Крім того, слід зазначити, що рецидивна злочинність відкриває можливості для передачі злочинного досвіду та ремесла, вона часто є латентною, а рецидивісти мають низьку чутливість до запобіжних заходів [24, с. 234–234].

С.О. Виноградова наголошує на тому, що рецидивні злочини, які здійснюють неповнолітні, «характеризуються більшою зухвалістю, агресивністю, жорстокістю, ніж злочини, вчинені дорослими». Практичний досвід показує, що при виявленні трупа з багатьма ножовими пораненнями найбільш вірогідною є версія, де злочин вчинено неповнолітнім, жінкою або психічно хворою особою. Цікаво, що рецидивна злочинність серед неповнолітніх має невелику кількість через те, що наступний злочин, як правило, вчиняється вже після настання 18-річного віку [23, с. 143].

А. Коренюк підтримує дану думку та приводить подібну інформацію. Так, згідно з її дослідженням, неповнолітні, звільненні з виховних колоній, виконують умови іспитового строку при звільненні від відбування покарання з випробуванням та найчастіше вчиняють повторний злочин вже повнолітніми. Більшість рецидивістів розпочинають кримінальну кар'єру ще будучи неповнолітніми або в перші роки настання повноліття. Доказом взаємозв'язку між віком та становленням на злочинний шлях є той факт, що близько 70% рецидивістів вчинили свій перший злочин до 18-річного віку. Цікаво, що 53% професійних злочинців вчинили свій перший злочин у віці 14-16 років, а 39% – у 17-18 років. Крім того, А. Коренюк також звертає увагу на проблему того, що раніше судимі неповнолітні вчиняють повторний злочин вже в повнолітньому віці. Науковець характеризує це явище як дуже небезпечне для суспільства, оскільки поєднання почуття безкарності, зухвалості та правового нігілізму стає поштовхом для вчинення більш тяжких злочинів [24, с. 235].

Ми погоджуємося з наведеними думками, оскільки дослідження показують, що абсолютна більшість професійних злочинців стають на злочинний шлях будучи неповнолітніми. Тому ми стверджуємо, що злочинність серед неповнолітніх, а особливо рецидивна злочинність серед

них (у тому числі ті злочини, які особи вчиняють вже у 18-літньому віці) мають характер особливо небезпечних для суспільства.

Тенденція щодо зменшення кількості засуджених неповнолітніх пояснюється активною профілактичною роботою з боку правоохоронних органів, державних та недержавних організацій, а також пробаційних органів. Статистичні дані показують, що робота органів пробації в Україні позитивно позначається на кількість злочинів, у тому числі рецидивних, що вчиняються неповнолітніми. Так, з 4304 неповнолітніх, з якими працювали органи пробації в 2016 році, лише 110 осіб знову вчинили злочини – це 2,5%. Дані за 2017 показують ще кращий результат: на обліку в центрах пробації знаходилися 1526 осіб, з них 1,44% знову вчинили злочин. Це, безсумнівно, дуже добрий результат, проте, все ще можна стверджувати, що профілактична робота зазначених органів та організацій не є повністю ефективною. Отже, залишається актуальною проблема стосовно подальшого пошуку ефективних способів боротьби з рецидивною злочинністю серед неповнолітніх, які б спиралися на особливості такої специфічної категорії злочинців як неповнолітні. По-перше, неповнолітні – це особи, що знаходяться у стані формування особистості, у них відсутні усвідомлення свого місця в суспільстві, розуміння цінностей цього суспільства, своя чітка життєва позиція. По-друге, неповнолітні характеризуються нестійкістю емоційної та морально-психологічної сфер особистості, що може провокувати неадекватну реакцію. По-третє, профілактичний вплив на неповнолітніх злочинців має перевагу над цими ж діями по відношенню до дорослих через те, що перші краще йому піддаються, ніж другі. Отже, ми вважаємо слушною думку про те, що правильний соціально-виховний, педагогічний тощо впливи у більшості випадків здатні направити особу на шлях виховання, однак, існує потреба у впровадженні нових дієвих способів боротьби з рецидивною злочинністю серед неповнолітніх [24, с. 236].

РОЗДІЛ 3

ПЕРСПЕКТИВИ РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ЮСТИЦІЇ В УКРАЇНІ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ

3.1. Характеристика положень Національної стратегії реформування системи юстиції в Україні

Дослідити перспективи реформування системи юстиції в Україні щодо неповнолітніх нам допоможуть положення Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року, що була затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України № 1027-р від 18 грудня 2018 року.

Необхідність Стратегії диктується потребою вдосконалення системи юстиції щодо дітей за допомоги профілактичних програм, які повинні запобігати здійсненню неповнолітніми злочинів, та здійснення ефективних заходів по ресоціалізації неповнолітніх правопорушників. Статистичні дані показують, що проблема рецидивної злочинності серед неповнолітніх, на жаль, залишається приблизно на одному й тому ж рівні: наприклад, у 2016 році частка повторних злочинів становила 2,6%, а у 2017 – 2,3%. Це говорить про недостатній рівень виховного впливу, який здійснюється згідно з законодавством. В Стратегії проведено аналіз сучасного стану ювенальної юстиції в Україні, зроблено висновки про важливість запровадження пробації щодо неповнолітніх та відсутність дієвих програм профілактики злочинності серед неповнолітніх при наявності послуг для осіб, які вже вчинили злочин, тобто система спрямована на зміну вже сформованої поведінки, а не на подолання факторів, які її спричинили. Ми погоджуємося зі Стратегією на тому, що відсутність ефективних профілактичних програм і програм корекції, їх надання дітям та їхнім сім'ям з боку відповідальних органів є серйозним недоліком роботи таких органів [25].

Міжнародні стандарти, продиктовані міжнародними актами про права людини та дітей, вимагають, щоб система юстиції щодо дітей була спрямована на виправлення неповнолітніх, їхню ресоціалізацію та реінтеграцію в суспільство, що повинно супроводжуватися формуванням в особи почуття гідності, усвідомленням цінності особистості та вихованням поваги до людей. Відповідно до цього, метою Стратегії є: «запровадження ефективних механізмів у системі юстиції щодо дітей, спрямованих на посилення відповідальності держави та суспільства за розвиток дітей, підвищення рівня соціального та правового захисту дітей, які перебувають у конфлікті із законом, зниження рівня злочинності, а також виправлення та соціальну реабілітацію неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом» [25].

Завдання та основні напрями по реалізації Стратегії впливають, насамперед, з недоліків системи заходів, які можна роздивитись, наприклад, на проблемах профілактики правопорушень серед неповнолітніх. Так, в Стратегії зроблено висновки стосовно відсутності механізмів координації діяльності державних та недержавних органів, закладів, установ, організацій, що відповідають за профілактику злочинності серед дітей, та проблеми з моніторингом їхньої діяльності. Тому, як завдання для забезпечення системного підходу, винесена потреба в створенні механізму міжвідомчої координації дій з профілактики злочинності серед неповнолітніх, у тому числі з обміном інформації [25].

На нашу думку, положення Стратегії про вирішення проблем мають здебільшого декларативний характер. Вони часто супроводжуються такими словами як «розробити», «збільшити», «удосконалити» тощо, проте не містять конкретної інформації як і за який кошт втілювати ті чи інші рекомендації, що декларуються Стратегією. Наприклад, в Стратегії йде мова про профілактику правопорушень: «Запровадити систему моніторингу ефективності програм профілактики правопорушень серед дітей із залученням до його проведення організацій громадянського

суспільства» або також: «Проводити дослідницьку та аналітичну роботу із запобігання виникненню ризиків вчинення дітьми правопорушень і формування пропозицій щодо впровадження її результатів» [25].

Взагалі, дослідивши положення Стратегії, можна стверджувати, що створення механізму міжвідомчої координації та моніторингу діяльності державних та недержавних органів, установ та закладів, що здійснюють заходи з профілактики правопорушень серед дітей, допоможе у збільшенні ефективності програм та уникненні дублювання зусиль з боку згаданих за них відповідальних. Стратегія також проголошує важливість забезпечення збору та аналізу дезагрегованої статистики за ознакою статі, що дозволить краще розуміти проблему та розробляти цілеспрямовані програми, а оцінка ризиків вчинення правопорушень дітьми допоможе спрямувати ресурси на найбільш вразливі групи. Важливо розробляти та затверджувати програми профілактичної роботи з чітко визначеними завданнями, змістом та моніторингом результативності. Це повинно дозволити забезпечити системний підхід до профілактики та визначити ефективність проведених заходів. Крім цього, слід також звернути увагу на вразливі групи дітей та забезпечити дієві механізми роботи з ними. Це включає розроблення спеціалізованих програм та послуг для цих груп, таких як діти, які перебувають у складних життєвих обставинах [25].

Потребує удосконалення система підготовки та підвищення кваліфікації фахівців, які займаються профілактикою правопорушень серед дітей: спеціалісти повинні бути забезпечені необхідними знаннями та навичками для ефективної діяльності. Не останнє місце по важливості у якості завдання реформування посідають положення про систематичний моніторинг ефективності програм профілактики злочинності серед неповнолітніх [25].

Ми вважаємо, що реалізація цих задекларованих напрямів допоможе створити ефективно працюючу систему ювенальної юстиції.

Однак окремо слід також розглянути питання захисту прав неповнолітніх в процесі реформування юстиції, що буде зроблено в наступному підрозділі.

Г.А. Терещук погоджується з думкою про декларативний характер положень. Наприклад, зазначає науковець, у Концепції розвитку кримінальної юстиції стосовно неповнолітніх від 24.05.2011 року в Україні недостатньо уваги було приділено питанням профілактики злочинності, тому цей аспект потребував додаткового вдосконалення, а при аналізі Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про План заходів щодо реалізації Концепції розвитку кримінальної юстиції стосовно неповнолітніх в Україні» 2011 року, що стосується профілактики правопорушень серед молоді, зазначено лише необхідність розробки відповідних методик та програм, без конкретизації потрібних заходів [26, с. 54].

Проект Національної стратегії реформування системи юстиції та захисту прав дитини у сфері правосуддя на 2024-2028 роки визначає кілька стратегічних цілей та охоплює широкий спектр завдань та заходів, проте можна виділити деякі основні напрями цієї Стратегії. Зокрема Стратегія робить акцент на забезпеченні захисту та дотримання прав дитини під час збройних конфліктів, на створенні нової якісної системи правосуддя для неповнолітніх з урахуванням міжнародних стандартів, на впровадженні системного підходу та міжвідомчої взаємодії для запобігання і протидії насильству щодо дітей, гарантування прав та свобод дітей в Інтернеті, запобігання їх експлуатації в цифровому середовищі тощо [27].

Отже, ми робимо висновок про відповідність нової Стратегії сучасним викликам, таким як безпека дітей, питання щодо якої є особливо актуальним через повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну 2022 року, а також права і свободи дітей в мережі Інтернет. Однак слід звернути увагу на присутність положень, які ми вже бачили в старій

Стратегії 2018-2023 років, а саме: потреба впровадити комплексний міжвідомчий підхід до профілактики правопорушень серед неповнолітніх та проведення соціально-виховної роботи з схильними до вчинення правопорушень неповнолітніми особами [28]. Таким чином, ми бачимо не тільки продовження роботи над актуальними стратегічними напрямками, але й робимо висновок про потребу втілення в життя окремих положень, потрібних для більш ефективного реформування юстиції щодо неповнолітніх, та які вже декларувалися в Стратегії попередніх років.

3.2. Захист прав неповнолітніх в процесі реформування юстиції в Україні

Говорячи про перспективи реформування системи юстиції щодо неповнолітніх та про відповідну Національну стратегію, буде доречно зачепити питання захисту прав неповнолітніх в процесі реформ. Така потреба виникає у зв'язку з тим, що ми неодноразово підкреслювали: діти – це особливо вразлива частина суспільства.

Підтвердженням нашої думки є наукова робота Г.Ф. Москалика, який приходить до того ж самого висновку – забезпечення прав неповнолітніх в Україні є однією з найбільш важливих складових розвитку суспільства [29, с. 62].

Національна стратегія реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року проголошує пріоритетність захисту прав та свобод дитини як один з принципів реалізації Стратегії. Правову основу Стратегії становлять різноманітні міжнародно-правові акти, наприклад: Конвенція про права дитини, ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 р. (набрала чинності для України 27 вересня 1991 р.), Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії (набрав чинності для України 3 квітня 2003 р.), Факультативний протокол до Конвенції про

права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах (набрав чинності для України 28 липня 2004 р.), Керівні принципи запобігання злочинності серед неповнолітніх Організації Об'єднаних Націй (Ер-Рядські керівні принципи), прийняті резолюцією 45/112 Генеральної Асамблеї ООН 14 грудня 1990 р., Правила Організації Об'єднаних Націй щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі, прийняті резолюцією 45/113 Генеральної Асамблеї ООН 14 грудня 1990 р., Основні принципи застосування програм відновного правосуддя в кримінальних справах, прийняті Економічною і Соціальною радою ООН 24 липня 2002 р. Також права дітей визначено в укладених договорах між Україною та іншими країнами щодо правової допомоги у цивільних і кримінальних справах [25]. Отже, ці та інші ратифіковані Україною міжнародно-правові акти виступають джерелом, яке забезпечує правовий захист прав неповнолітніх в процесі реформування юстиції, а також мають вплив на національне законодавство, положення якого також присвячені цьому.

Ювенальна юстиція – це система правових інструментів, спрямованих на захист прав, свобод і законних інтересів дітей, які здійснюються через взаємодію державних та недержавних установ і організацій. Таким чином, можна стверджувати, що законодавство щодо неповнолітніх, будучи частиною цієї системи захисту прав і свобод дітей, також може виступати у ролі захисту у процесі реформ. Зокрема можна виділити Закони України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» та «Про охорону дитинства» [26, с. 53].

Говорячи про роль Конвенції ООН про права дитини в процесі захисту прав під час реформування ювенальної юстиції в Україні, слід зазначити основний принцип Конвенції, який полягає в першочерговості інтересів дитини в усіх діях, які їх стосуються, незалежно від того, хто здійснює ці дії: державні чи приватні установи. Відповідно до статті 3 Конвенції це стосується і законодавчих органів, а отже під час реформування юстиції щодо неповнолітніх, рішення повинні прийматися

з оглядом на потреби дітей, їхній розвиток та захист. Статті 19 та 37 Конвенції стверджують право дітей на захист від всіх форм фізичного та психологічного насильства. Окремо слід приділити увагу положенням статті 37 Конвенції, а саме тому факту, що документ забороняє призначення смертної кари та довічного ув'язнення особам, які не досягли 18-річного віку. Також проголошується право дитини на гідне ставлення та повагу до її гідності та індивідуальності, зокрема в контексті судових процедур та покарань. Конвенція проголошує, що ніякі діти не можуть бути піддані катуванню або жорстокому, нелюдському або принижуючому ставленню чи покаранню у контексті досудового, судового провадження та покарання за правопорушення [30].

Іншим документом, який захищає права неповнолітніх, у тому числі під час здійснення реформ щодо ювенальної юстиції, є Правила ООН щодо захисту прав неповнолітніх, позбавлених волі. Сутність цих Правил полягає в тому, щоб встановити мінімальні стандарти щодо захисту прав неповнолітніх, позбавлених волі в будь-якій формі. Ці Правила ґрунтуються на правах та основних свободах людини та створені з метою протидії негативним наслідкам всіх видів ув'язнення та сприяння повторному включенню неповнолітніх засуджених в життя суспільства. Окремо зазначено, що держави повинні вносити дані Правила в своє законодавство або приймати відповідні правки, забезпечувати ефективний захист від їхнього порушення та контроль за їхнім дотриманням. Істотним є також положення стосовно обов'язку компетентних органів сприяти усвідомленню громадськістю важливості їхньої участі в підготовці неповнолітніх засуджених до повернення на волю шляхом підтримання контактів з ними [31].

Отже, законодавець, під час здійснення реформ, повинен брати до уваги положення ратифікованих міжнародно-правових актів та втілювати їх в життя, оскільки вони містять важливі стандарти та принципи, які можуть бути використані для забезпечення захисту прав дітей у процесі

реформування юстиції щодо неповнолітніх. В зазначених документах викладено не тільки «основні» положення щодо захисту прав неповнолітніх, які ґрунтуються на основних правах та свободах людини, але й окремі важливі принципи стосовно ресоціалізації неповнолітніх засуджених та гідного, неупередженого відношення до них.

Оскільки «дитина, внаслідок її фізичної і розумової незрілості, потребує спеціальної охорони і піклування, включаючи належний правовий захист як до, так і після народження» [32], ми наголошуємо на важливості запровадження в життя зазначених правил та положень міжнародно-правових актів в процесі реформування юстиції щодо неповнолітніх, а також пильного догляду за їхнім додержанням.

ВИСНОВКИ

Беручи до уваги весь викладений матеріал та спираючись на визначенні у вступі мету і завдання нашого дослідження, ми робимо такі висновки:

Відповідно до чинного законодавства України, суб'єктом злочину є осудна фізична особа, що на момент вчинення злочину досягла віку осудності. Поняття осудності та віку, з якого настає кримінальна відповідальність, є наріжним камінням, коли ми говоримо про неповнолітніх. Неповнолітніми в Україні вважаються особи у віці від 14 до 18 років. Вирішуючи питання щодо встановлення віку кримінальної відповідальності, законодавець користується низкою ознак, що повинні означати осудність таких неповнолітніх осіб. Зокрема мова йде про здатність особи усвідомлювати свої дії, тобто про певний рівень свідомості, наявний на момент вчинення правопорушення, історичні умови суспільства та так зване поняття середньостатистичного підлітка, яке узагальнює умови розвитку більшості неповнолітніх до рівня типових показників. Вище описаний підхід не є виключно правильним, оскільки неповнолітні особи можуть бути охарактеризовані як специфічна категорія осіб, які знаходяться у процесі дорослішання, розвитку та формування особистості. У зв'язку з цим та тим фактом, що кожна особа розвивається індивідуально, ми зауважуємо на важливості індивідуального підходу до кожного неповнолітнього злочинця, встановлення їхнього психофізичного стану, а не тільки факту досягнення віку кримінальної відповідальності. Крім того, чинне законодавство не регулює на достатньому рівні питання відповідальності неповнолітніх осіб, що нездатні усвідомлювати свої дії внаслідок розумової відсталості, не пов'язаної з психічними розладами (поняття «вікової осудності»), у той час як законодавство встановлює лише вікові кордони, не конкретизуючи, що є віком.

Для продовження характеристики неповнолітніх осіб як суб'єктів кримінального правопорушення слід розглянути причини, які штовхають неповнолітніх до вчинення злочинів. Серед них можна зазначити недоліки у сімейному та шкільному вихованні, поведінку оточуючих, що погано впливає на неповнолітню особу. Проте частина провини також лежить на правоохоронних органах, соціальних службах, законодавстві, які працюють недостатньо ефективно. Специфіка віку таких осіб дає змогу говорити про вчинення злочинів неповнолітніми щоб, наприклад, показати свою незалежність, принциповість – іншими словами мова йде про самоствердження. Існують і випадки, коли діти вчиняють злочин через скрутні життєві обставини, наприклад, крадуть їжу через голод. Більшості неповнолітніх злочинців притаманні ознаки, які вказують на деформацію їхньої особистості (грубість, брехливість, нехтування почуттями інших тощо), вони не цікавляться навчанням, розумово відстають від однолітків, віддають перевагу низькосортним кінострічкам та порнографії як способу проведення дозвілля. Неповнолітніх злочинців можна поділити на чотири групи, які вказують на різну міру їхньої деградації: від випадкових злочинців – осіб, які стали жертвою випадкового збігу обставин – та тих, хто потрапив у певні скрутні життєві обставини, до осіб, в особистості яких домінує негативна спрямованість, та осіб, з сформованою антисуспільною спрямованістю.

Чинне законодавство встановлює для неповнолітніх практично ті ж самі види покарань, що й для повнолітніх злочинців: штраф, громадські та виховні роботи, арешт. Однак законодавство не передбачає обмеження волі, арешт реалізується шляхом тримання неповнолітньої особи у спеціальних установах на строк від 15 до 45 діб. Позбавлення волі є найсуворішим покаранням для неповнолітнього злочинця, однак до особи, яка не досягла 18-річного віку, не застосовується довічне ув'язнення волі. Віком кримінальної відповідальності є 16 років, однак за деякі особливо суспільно-небезпечні злочини передбачено настання

відповідальності з 14 років, наприклад: умисне вбивство, терористичний акт, жорстоке поводження з тваринами, зґвалтування тощо. Дослідивши норми Кримінального кодексу України, можна стверджувати, що покарання неповнолітніх дещо пом'якшено, порівнюючи з покаранням повнолітніх, що обумовлено, у першу чергу, віком злочинців.

Кримінальний кодекс України передбачає звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності та покарання, що спричинено наявністю особливостей та специфіки розвитку неповнолітніх, а також втілення в життя принципів гуманізму, справедливості та економії кримінальної репресії щодо неповнолітніх. Звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності можна поділити на дві групи: загальні (які можна застосувати до будь-якого правопорушника, не зважаючи на його вік, наприклад, у зв'язку з дійовим каяттям або зміною обстановки) та особливі (такі, що застосовуються лише до неповнолітніх, у тому числі з застосуванням примусових заходів виховного характеру, передбачені ст. 97 КК України). КК України передбачає застосування до неповнолітніх умовно-дострокового звільнення за умови виправлення, що доводиться сумлінною поведінкою, однак законодавство не конкретизує, що саме є такою поведінкою. Також закон не передбачає заміни невідбутої частини покарання менш тяжким, що є антигуманним та несправедливим. Для неповнолітніх діють ті ж самі умови припинення судимості, проте не існує ніяких пільгових умов. Наприклад, дострокове зняття судимості можливе лише для неповнолітніх, які відбули покарання за тяжкі та особливо тяжкі злочини, у той самий час подібна залежність від ступеня тяжкості відсутня для повнолітніх злочинців. Отже, ми вважаємо, що інститути умовно-дострокового звільнення неповнолітніх та припинення судимості потребує подальшого вдосконалення.

Систему соціально-правових заходів для виправлення неповнолітніх засуджених становлять режим відбування покарання, тобто встановлений порядок його виконання та відбування, суспільно-корисна

праця, соціально-виховна робота, навчання (загальноосвітнє та професійно-технічне) та громадський вплив. Неповнолітні, засуджені до позбавлення волі, відбувають покарання у виховних колоніях. Кримінальний виконавчий кодекс України диктує обов'язок адміністрації колоній сприяти тому, щоб засуджені працювали за договорами. Таке право засудженим надає КВК та регулює окремі аспекти трудової їхньої зайнятості. Дуже важливими, на нашу думку, є положення КВК про загальноосвітнє та професійно-технічне навчання, оскільки засудженим надається безоплатний доступ до навчання, що сприяє ефективному вихованню та виправленню засуджених неповнолітніх, дозволяє покращити знання та навички, які знадобляться їм на волі. Виховання не обмежується тільки освітнім процесом, воно повинно всесторонньо розвивати особистість засудженого, а отже включати в себе: трудове, фізичне, релігійне, морально-етичне, художньо-естетичне та санітарно-гігієнічне виховання. Важливо, щоб робота з неповнолітніми засудженими відбувалася комплексно та спільно усіма, хто відповідальний за виховання (учителя, майстри, соціальні педагоги тощо), з використанням знань про вікові особливості неповнолітніх. Також дуже перспективним є розвиток пробаційних програм та взагалі використання пробації в судовій практиці по відношенню до неповнолітніх.

Можна стверджувати, що виправлення та виховання неповнолітніх засуджених має головну ціль – їхню ресоціалізацію. Процес ресоціалізації можна поділити на три етапи: допенітенціарний, пенітенціарний та постпенітенціарний. Під час допенітенціарного етапу роботи з неповнолітніми злочинцями дуже важливо здійснювати психологічну допомогу усвідомлення вини та профілактику рецидиву. Пенітенціарний етап – основний етап, коли особа потрапляє у виховну колонію – є найбільш складним для засудженого та характеризується використанням вже розібраної системи соціально-правових заходів для виправлення. Складність цього етапу полягає в ізоляції, потребі пристосовуватися до

життя за ґратами. Після відбуття покарання настає постпенітенціарний етап, під час якого відбувається перевірка та закріплення результатів соціально-виховного впливу. На цьому етапі дуже важливо допомогти особі реабілітуватися в суспільстві: знайти житло, роботу, продовжити освіту. Отже, основною метою ресоціалізації є повторне включення особи, що відбула покарання у місцях позбавлення волі, в суспільство у якості законослухняного громадянина. Особливість виховання та ресоціалізації неповнолітніх злочинців полягає в специфіці їхнього розвитку, тому робота повинна здійснюватися спеціалістами з використанням знань про ці особливості.

Хоча дослідження статистичних даних стосовно злочинності серед неповнолітніх однозначно показує поступове зменшення кількості злочинів, які вчиняють неповнолітні, та кількості засуджених неповнолітніх, а дані щодо рецидивної злочинності показують доволі добрий результат (наприклад, в 2016 році повторний злочин вчинили тільки 2,5% осіб з 4304, з якими працювали органи пробації, а в 2017 році – 1,44%), ми стверджуємо, що існуюча профілактична робота є недостатньо ефективною. Явище рецидиву, особливо серед неповнолітніх, є дуже небезпечним для суспільства, оскільки воно супроводжується більш тяжкими злочинами, що викликані поєднанням почуття безкарності, зухвалості та правового нігілізму. Тому ми повинні прагнути до подолання проблеми рецидивної злочинності серед неповнолітніх шляхом пошуку нових ефективних способів боротьби з нею, навіть якщо, наприклад, з 4000 неповнолітніх засуджених лише 100 осіб вчинять повторний злочин, що буде становити 2,5%. Відомо, що більшість професійних злочинців починають свою кримінальну «кар'єру» будучи неповнолітніми, тому ми не повинні применшувати об'єми проблеми. Більш того, потрібно врахувати таку особливість: відносно невелика кількість випадків рецидиву серед неповнолітніх пояснюється

тим, що ці особи вчиняють повторний злочин вже після настання 18 років, тому ці злочини не потрапляють в статистику.

Отже, профілактична робота є пріоритетним напрямком для ефективного виконання завдань ресоціалізації. Пошук нових способів боротьби з рецидивною злочинністю серед неповнолітніх повинен ґрунтуватися на особливостях зазначеної групи осіб:

1. Неповнолітні – це особи, в яких відбувається формування особистості. Отже, у них відсутні усвідомлення свого місця в суспільстві, його цінностей та їхня особиста, чітка життєва позиція.

2. Неповнолітні характеризуються нестійкістю емоцій та психіки. Це може провокувати неадекватну реакцію.

3. Профілактичний вплив на неповнолітніх злочинців має більшу ефективність, ніж такий вплив на дорослих осіб, через зазначені в роботі особливості.

Дослідження документів, присвячених реформуванню системи юстиції щодо неповнолітніх, дозволяє зробити висновок про їхню відповідність тим викликам, які встають перед нами сьогодні. Наприклад, в проекті Національної стратегії реформування системи юстиції та захисту прав дитини у сфері правосуддя на 2024-2028 роки визначено ряд напрямків роботи щодо забезпечення захисту та дотримання прав дитини під час збройних конфліктів та гарантування прав та свобод дітей в Інтернеті, що, безперечно, є актуальними проблемами. Порівняння більш старих стратегій показує, що ведеться стратегічна робота. Наприклад, в Концепції розвитку кримінальної юстиції стосовно неповнолітніх від 24.05.2011 року недостатньо уваги приділено питанням профілактики злочинності серед неповнолітніх. У Стратегії ж 2018 року проблема відсутності дієвих профілактичних програм, які б допомагали боротися з рецидивною злочинністю, стає чи не однією з головних взагалі, оскільки було зроблено висновок: існуюча система не прагне подолати фактори, які спричиняють злочинну поведінку серед неповнолітніх, а лише

спрямована на корекцію вже існуючої поведінки. При цьому, ми повинні звернути увагу: такі положення як потреба впровадити комплексний міжвідомчий підхід до профілактики правопорушень серед неповнолітніх та проведення соціально-виховної роботи з схильними до вчинення правопорушень неповнолітніми особами, ми вже бачили Стратегії 2018-2023 років, але вони знов з'являються в проєкті Стратегії 2024-2028 років. Звісно, подальша робота над актуальними стратегічними напрямками відбувається, але не всі положення, потрібні для більш ефективного реформування юстиції щодо неповнолітніх, були втілені в життя.

На нашу думку, така ситуація пояснюється тим, що зазначені документи мають декларативний характер та втілюються в життя відповідно до можливостей держави та пріоритету для неї.

Під час здійснення реформування юстиції щодо неповнолітніх слід приділити увагу питанню захисту їхніх прав. Питання захисту прав неповнолітніх широко висвітлено і в національному, і в міжнародному законодавстві – в законах України щодо дітей та різноманітних конвенціях та правилах Організації Об'єднаних Націй щодо прав дітей, які ратифіковані Україною. Зупиняючись на даних міжнародно-правових актах, зазначимо, що вони становлять потужну декларативну базу, обов'язкову до виконання, тому законодавцю слід продовжувати запровадження в життя цих правил та положень, а також додержуватися їх в процесі реформування юстиції щодо неповнолітніх. Взагалі, ми наголошуємо на тому, що забезпечення прав неповнолітніх є одним з головних напрямків розвитку суспільства в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Однолько І. В. Визначення особи неповнолітнього як суб'єкта злочину: вікові особливості / І. В. Однолько / Право і суспільство. 2011. № 4. С. 100-104.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2011_4_23 (дата звернення: 10.02.2024).
2. Кримінальний процесуальний кодекс
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
3. Стрекалов А. Є. Актуальні аспекти правового статусу неповнолітнього суб'єкту злочину / А. Є. Стрекалов / Актуальні проблеми права: теорія і практика. 2013. № 27. С. 83-89.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/app_2013_27_13 (дата звернення: 10.02.2024).
4. Жмур Ю. М. Неповнолітня особа (дитина), як суб'єкт злочину і як потерпілий від злочину / Ю. М. Жмур, О. О. Деркач / Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Право. 2019. Вип. 34. С. 59-63.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_018_2019_34_11 (дата звернення: 11.02.2024).
5. Кримінальний кодекс України
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n100> (дата звернення: 11.02.2024).
6. Скок О. С. Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх за Кримінальним Кодексом України та Республіки Казахстан / О. С. Скок, Т. В. Шевченко / Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2020. № 4. С. 231-237.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdduvs_2020_4_38 (дата звернення: 11.02.2024).

7. Сілкова А. О. Звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування у кримінальному праві України: окремі теоретичні аспекти / А. О. Сілкова / Право і суспільство. 2015. № 5.2(2). С. 210-216.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2015_5 (дата звернення: 12.02.2024).
8. Бабенко Г. О. Деякі аспекти правового регулювання звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності / Г. О. Бабенко / Журнал східноєвропейського права. 2014. № 10. С. 30-34.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jousepr_2014_10_7 (дата звернення: 12.02.2024).
9. Кучеренко Д. І. Особливості звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності / Д. І. Кучеренко / Журнал східноєвропейського права. 2018. № 52. С. 209-215.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jousepr_2018_52_32 (дата звернення: 12.02.2024).
10. Принципи для попередження злочинності серед неповнолітніх («Ер-Ріядські керівні принципи») : Керівні принципи Організації Об'єднаних Націй від 14.12.1990 р.
URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/juveniles_dei_nquency_prevention.shtml (дата звернення: 13.02.2024).
11. Отчак Н. Я. Особливості умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, погашення та зняття судимості щодо неповнолітніх / Н. Я. Отчак / Митна справа. 2014. № Спец. вип. С. 92-97.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ms_2014_Spets (дата звернення: 14.02.2024).
12. Козодай М. А. Психологічні аспекти вибору засобів виправлення неповнолітніх засуджених / М. А. Козодай / Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. 2010. Вип. 25. С. 188-191.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvchzu_2010_25_39 (дата звернення: 14.02.2024).

13. Кушнар'ов С. В. Проблеми ресоціалізації неповнолітніх засуджених у контексті реалізації пенітенціарного процесу / С. В. Кушнар'ов / Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. Вип. (2) 16. С. 177-184.
URL: <https://core.ac.uk/reader/19905910> (дата звернення: 15.02.2024).
14. Кримінально-виконавчий кодекс України
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#n124> (дата звернення: 15.02.2024).
15. Чистякова І. А. Особливості ресоціалізації неповнолітніх засуджених в умовах пенітенціарної системи України / І. А. Чистякова / Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2013. № 5. С. 410-421.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pednauk_2013_5_49 (дата звернення: 15.02.2024).
16. Олефір Л. І. Виправлення та ресоціалізація неповнолітніх засуджених: сучасні тенденції / Л. І. Олефір / Науковий вісник Сіверщини. Серія : Право. 2021. № 1. С. 69-77.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/shssl_2021_1_8 (дата звернення: 15.02.2024).
17. Вирок Малиновського районного суду м. Одеси № 521/4558/21 від 20.10.2021
URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/100432616?q=> (дата звернення: 15.02.2024).
18. Лупаймо сю скалу! Читання книжок замість позбавлення волі (аналіз судового рішення)
URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/lupaymo-syu-skalu-chitannya-knizhok-zamist-pozbavlennya-voli-analiz-sudovogo-rishennya.html> (дата звернення: 15.02.2024).
19. Долгов А. Г. Формування та реалізації програм виправлення та ресоціалізації засуджених в місцях несвободи України / А. Г. Долгов /

Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія :
Юридичні науки. 2023. Вип. 6. С. 15-19.

URL: <http://ekhsuir.kspu.edu/bitstream/handle/123456789/19299/3.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 15.02.2024).

20. Висловлювання видатних педагогів. Реферат

URL: <https://ru.osvita.ua/vnz/reports/psychology/29020/> (дата звернення: 16.02.2024).

21. Новий Кримінальний Кодекс. Статистика

URL: <https://newcriminalcode.org.ua/statistics> (дата звернення: 16.02.2024).

22. Стан здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях та справах про адміністративні правопорушення судами загальної юрисдикції у 2020 році : Статистичні дані Верховного Суду України. 2020. 107 с.

URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Stan_Pravosuddya_Criminal_2020.pdf (дата звернення: 16.02.2024).

23. Виноградова С. О. Рецидивна злочинність серед неповнолітніх: причини та попередження / С. О. Виноградова / Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. 2015. Вип. 33(2). С. 141-144.

URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2015_33\(2\)_38](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2015_33(2)_38) (дата звернення: 16.02.2024).

24. Коренюк А. Рецидивна злочинність неповнолітніх в Україні: сучасний стан та попередження / А. Коренюк / Публічне право. 2018. Вип. 2 (30). С. 233-238.

URL: <https://www.publichne-pravo.com.ua/files/30/30.pdf> (дата звернення: 16.02.2024).

25. Реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року : Національна стратегія від 18.12.2018 № 1027-р

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1027-2018-%D1%80#Text> (дата звернення: 17.02.2024).

26. Терещук Г. А. Окремі аспекти реформування системи ювенальної юстиції в Україні / Г. А. Терещук / Актуальні проблеми правознавства. 2017. Вип. 1. С. 53-56.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aprpr_2017_1_12 (дата звернення: 17.02.2024).
27. Відбулося чергове засідання міжвідомчої координаційної ради з питань правосуддя щодо неповнолітніх
URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/vidbulos-chergove-zasidannya-mijvidomchoi-koordinatsiynoi-radi-z-pitan-pravosuddya-schodo-nepovnolitnih> (дата звернення: 17.02.2024).
28. Спеціалізація суддів у справах за участі дітей: українські реалії та міжнародний досвід
URL: <https://unba.org.ua/news/8618-specializaciya-suddiv-u-spravah-za-uchasti-ditej-ukrains-ki-realii-ta-mizhnarodnij-dosvid.html> (дата звернення: 17.02.2024).
29. Москалик Г. Ф. Проблема захисту прав неповнолітніх у сучасній Україні / Г. Ф. Москалик / Імідж сучасного педагога. 2016. № 8. С. 61-62.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/isp_2016_8_22 (дата звернення: 17.02.2024)
30. Про права дитини : Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 21.12.1995 р.
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 18.02.2024).
31. Щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі : Правила Організації Об'єднаних Націй від 14.12.1990 р.
URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/juveniles_liberty.shtml (дата звернення: 18.02.2024).
32. Декларації прав дитини : Декларація Організації Об'єднаних Націй від 20.11.1959 р.
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text (дата звернення: 18.02.2024).

33. Кримінальне право України. Загальна та особлива частина / За заг. ред. В.М.Стратонова. К.: Вид-во «Істина», 2007. 400 с.
34. Military offences and war crimes: background, theory and practice : collective monograph. Ed. by V.M. Stratonov. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2023. 876 p.
35. Басиста І. В., Власова Г. П., Стратонов В. М. Перспективи та невідворотність відповідальності за вчинення воєнних злочинів, геноциду, агресії та злочинів проти людяності (діяльність спільної слідчої групи з розслідування тяжких міжнародних злочинів в Україні (jit); співробітництво із міжнародним кримінальним судом; перспективи створення міжнародного трибуналу ad hoc тощо) (продовження огляду). Military offences and war crimes: background, theory and practice: collective monograph. 2023. С. 25–72. URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-302-6-2iew/384/352> (дата звернення: 15.02.2024).
36. Стратонов В.М. Леоненко М.І. Публічно-приватні засади побудови та організації кримінального судочинства. Вісник Прокуратури. – 2012. – №2(128) – С. 87-91.
37. Слінько С.В. Філін Д. В., Стратонов В.М. Кримінальна делінквентність як об'єкт гуманітарних наук. Наше право №4 2020 с.45-57. URL: <http://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/> (дата звернення: 17.02.2024).
38. Стратонов В.М. До питань міжнародної правової допомоги в кримінальних справах. Вісник Академії праці і соціальних відносин федерації профспілок України. 2011. №2 (57). С. 32-36.